

Vývoj přístupu antropologie ke studiu rituálu

ESEJ

SAN 301

Seminář k Úvodu do sociální antropologie

Vypracovala: Alena Ištuková
UČO: 397459
Datum: Prosinec 2012

Pokud se podíváme na jakoukoliv obecnou charakteristiku věnovanou pojmu rituálu, najdeme dvě základní pojetí přístupu k jeho studiu. Jako jasný příklad bych uvedla nejznámější českou internetovou encyklopedii Wikipedii, kde se pod heslem „Rituál“ nachází v prvé řadě dělení na antropologický a psychologický přístup k jeho zkoumání. Z hlediska psychologického je rituál „každé jednání člověka, které vykazuje stereotypní opakování a je založené na předem daných pravidlech“ (zdroj: Wikipedia, „Rituál“). Antropologický přístup, jímž se budu ve své práci zabývat, popisuje rituál jako „činnost neinstrumentální povahy, která má přesně stanovený postup, velmi často se opakuje a může nabývat zcela rutinního charakteru“ (zdroj: Wikipedia, „Rituál“).

Jak můžeme vidět, ve velmi obecné rovině jsou tyto definice téměř identické, jen jinak formulované. Ovšem pokud bereme v potaz předmět studia psychologie, jímž je konkrétní jedinec a jeho psychické procesy, rituál je v tomto aplikovatelný pouze na osobní úrovni a zobecňovaný v měřítku studia jednotlivců, kdežto antropologický výzkum kultury staví rituál na společenskou úroveň v rámci upevnění společenské organizace. A jen pro upřesnění - ač se tedy zdá, že jsem uvedla jasné vymezení těchto dvou odlišných přístupů, v praktické rovině se psychologické a antropologické pojetí rituálu dost často mísí a neexistuje tedy jasně daná nepřekročitelná hranice jejich vymezení.

Rituály mohou tedy být soukromé i skupinové, náboženské i nenáboženské, a provázejí každého jedince během celého života, ať už se narodil v jakékoliv kultuře i době, na cestě k integraci v dané společnosti.

Samotné slovo „rituál“ pochází z latinského *ritualis* (obřadný), které má původ v pojmu *ritus*, tedy obřad nebo obyčej. Pojem rituálu je tedy chápán nejčastěji ve spojitosti s náboženstvím a vírou.

Poté, co bylo náboženství v 19. století učiněno předmětem studia antropologie, se vědci začali zabývat nejprve pátráním po jeho původu a vývoji (a pravdivostní hodnotě) a význam rituálu zůstával dlouhou dobu stranou. Evolucionistická koncepce studia náboženství, vycházející z Darwinovy známé teorie promítnuté do kulturního vývoje lidstva, rituály vnímala až jako druhotný projev náboženství s pouhou doprovodnou funkcí a velice často dávala rituál do souvislosti s mýtem. Teoretikové v čele s francouzským sociologem Émilem Durkheimem (1858-1917) mu správně připisovali socializační a udržovací funkci ve společnosti a náboženské víře, ale dále se rozebíráním jeho podstaty nezabývali.

Představitel evolucionismu, britský antropolog a etnolog James George Frazer (1854-1941), který se zabýval výzkumem náboženství a jeho vývojem, je známý svou teorií tří historických období: období magického, období náboženského a období vědeckého, jež měla rekonstruovat obraz stupňů vývoje lidského myšlení zcela v duchu evoluční teorie (Soukup, 1994, str. 34). Ve své nejznámější knize Zlatá ratolest popisuje Frazer antický rituál z oblasti severní Itálie o nástupnictví kněžského úřadu posvátného okrsku bohyně Diany pouze po zabití svého předchůdce, jímž byl Frazer fascinován ve smyslu příkladu dávné báje, jež se formou přežitku (rituálu) nepochopitelně zachovala až do období klasické antiky (Frazer, 2007). Na základě studia tohoto rituálu a snahy jej objasnit shromáždil poté nesmírné množství analytického textu o podobných náboženských rituálech a obřadech ze všech koutů světa a ze všech historických období, jež měly zároveň osvětlit vnitřní kontinuitu evolučního vývoje kultury, jež chápe lidstvo jako jediný celek podléhající témuž kulturnímu progresu.

Na tomto Frazerově pojetí je tedy jasně vidět, že na konci 19. století a na začátku století dvacátého se antropologové zabývali rituálem jen jako prostředkem ke studiu náboženství a analýze rituálu jako samostatného celku nevěnovali pozornost. Příkladem může být i známý výrok britského evolucionisty Edwarda Burnetta Tylora (1832-1917), že klíčem k

pochopení vývoje náboženství je „hledání racionálního myšlení, jež kdysi dalo vznik rituálům, které se nyní zdánlivě nebo skutečně staly zavrženíhodnou a pověrečnou pošetilostí“ (cit. z Soukup, 1994, str. 41.). Tento příklad také ilustruje přístup k náboženství jako přežitku moderní společnosti, jež je typický pro 19. století a rozmach vědeckého pokroku, jímž se nechali ve velké míře strhnout i kulturní badatelé.

V reakci na evolucionismus se na přelomu 19. a 20. století zrodil antropologická škola difuzionismu, který na rozdíl od striktně historicky posloupnému a přímkovému vývoji kultury v rámci evolucionistické metodologie kladl důraz také na geografický kontext a konkrétnost vývoje narozdíl od abstraktní a univerzální evoluční koncepce (Soukup, 1994). V rámci studia rituálu se ovšem tento směr o mnoho proti svému předchůdci neposunul, začlenil jej jen do své komparativní analýzy vývoje duchovní kultury jako prostředek ke zkoumání náboženství a kulturních okruhů.

Ve 20. a 30. letech 20. století se v Británii začala rodit nová koncepce studia kultury, jež pozměnila metodologický přístup antropologie. Od kabinetního zkoumání a vytváření abstraktních teorií evolucionismu a difuzionismu se nyní funkcionalistická škola zaměřila více na systémový výklad kulturních jevů a kladla důraz na terénní výzkum.

Hlavní představitel funkcionalismu, Bronislaw Malinowski (1884-1942) vycházel z Durkheimovy teorie společnosti jako integrovaného systému a zabýval se zkoumáním struktury a funkcí různých jevů ve společnosti (Bowie, 2008). Svůj přístup založil na teorii potřeb, podle níž je uspokojování biologických, instrumentálních a symbolických potřeb základním účelem každé kultury. Jako první také používal metod zúčastněného pozorování a to se díky němu stalo základním rysem moderní sociální antropologie (Budil, 2003).

Malinowski se nezabýval studiem rituálu v obecné rovině, i když je znám jeho výrok, že rituál sám o sobě společnost definuje. Ve své knize Argonauti západního Pacifiku popisuje výzkum rituálního výměnného obchodu kula. Účastníci tohoto obřadu se plaví na kánoích od ostrova k ostrovu v přísném geografickém řádu, jímž je daný oběh darů v podobě lasturových náhrdelníků a bílých mušlí, jež mají velice symbolickou hodnotu recipročního pouta vzájemné důvěry a sociálních vztahů společenské smlouvy nahrazujících právní normy.

Edward Ewan Ewans-Pritchard (1902-1974), žák B. Malinowského, začínal svou kariéru jako zastávce strukturálního funkcionalismu, ovšem později se přiklonil k názoru, že antropologie by se měla rozvíjet jako společenská věda a rezignoval na všechny své předchůdce, kteří se doposud zabývali hledáním přírodních zákonů ve společnosti (Eriksen, 2008). Při zkoumání náboženství kladl důraz na pochopení postojů jedinců praktikujících náboženství v rámci jejich kulturních měřítek a kritizoval omezené zkoumání redukující náboženství na funkcionální analýzu rituálního systému a jiných snadno pozorovatelných náboženských projevů. Tento revoluční postoj byl ovšem stále zatížen etnocentrickým měřítkem, jemuž se při svém zkoumání Evans-Pritchard nevyhnul.

Další žák Malinowského, Edmund Ronald Leach (1910-1988), představuje jednu z neoriginálnějších osobností britské antropologie. Vytvořil vlastní verzi tzv. kontextuálního strukturalismu a zpochybnil funkcionalistické vysvětlení rituálu podle durkheimovského modelu společnosti. Ve své teorii se snažil dokázat, že mýty a rituály podporují nedostatek stability, protože umožňují rozporuplný výklad (Eriksen, 2008). Rituál je podle něj symbolickým vyjádřením politické moci díky jeho odstupňovanosti podle mocenského statutu zúčastněných. Rituál je tedy vyjádřením sociální a politické struktury, ne kulturní specifčnosti, což znamená, že rituál není kulturní záležitostí, jak se může na první povrchní pohled zdát.

Britský antropolog Max Gluckman (1911-1975) nesouhlasil s tvrzením Malinowského, že sociální změna je způsobena především kulturním kontaktem a chtěl postihnout význam konfliktů v sociálním procesu, protože byl přesvědčen, že právě konflikt je klíčovým nástrojem sociální integrace, především ve funkci tzv. kontrolovaného konfliktu, který se projevuje ve formě rituálů v řadě rituální tradičních i moderních společností (Soukup, 1994). Jako příklad si v tomto případě můžeme uvést známý středověký evropský scénář, kdy při karnevalech byla povolena a přímo žádána otevřená kritika či urážky krále a monarchie, i když jindy bylo takové jednání přísně trestáno. Podle Gluckmana je tedy rituál potom užitečný v tom, že transformuje případné reálné konflikty neškodným směrem (Eriksen, 2008).

Ze studií Maxe Gluckmana poté z části vycházel také Roy Rappaport (1926-1997), představitel školy kulturní ekologie. Rappaportův výzkum kultury se opírá o tezi, že každá kultura si vytváří vlastní systém hodnot. Představy naší společnosti vidí protikladně s představami domorodců, jelikož instrumentální (materiální) hodnoty stavíme nad hodnoty obecné. Tento proces Rappaport nazývá degradací posvátnosti (instrumentální hodnoty se pro nás stávají posvátné) a toto má negativní následky pro ekosystém (Bowie, 2008). Je také zastáncem ekologického přístupu k rituálu, což dokládá ve své studii prasečí slavnosti kaiko u Maringů na Papui Nové Guineji. Kultura je v jeho pojetí adaptivní systém a při tomto rituálu je vyrovnáváno mnoho přírodních faktorů, jež potom vytváří rovnováhu mezi vesnicí a přírodou, rituál ročního zabíjení prasat při přemnožení a následné války s okolními kmeny považuje tedy za jakýsi samoregulační systém a rituální cykly plní řadu adaptivních funkcí, jež si sami zúčastnění neuvědomují.

Nástupem symbolické antropologie se zkoumání rituálu posunulo také k jeho výrazové stránce. Americký antropolog Clifford Geertz (1926-2006) pojímal náboženství především jako společenský jev, který se (stejně jako kultura obecně) projevuje v celkovém postoji člověka k životu - jedinec je součástí své (do jisté míry individuální) víry a ona určuje jeho myšlení a jednání. Zajímal se o interpretaci významů, symbolů a společenského procesu, mezi něž patří i rituální chování. Známá je jeho studie kohoutích zápasů na Bali, které (i když se netýkají přímo náboženství) mají přísně ritualizovanou a kulturním pravidlům podřízenou formu (Eriksen, 2008).

Významným přemětem studia rituálu se staly v poválečném období tzv. rituály přechodu. Jejich teorii rozpracoval jako první francouzský etnolog Arnold van Gennep (1873-1957), který kladl důraz na neosobní rovinu obřadu, nikoliv na jeho objekt, a vykládá rituály jako sociální události (Bowie, 2008). Jako první také vypracoval podrobné a systematické dělení rituálů a rozčlenil přechodové rituály na dnes běžně používané tři fáze (oddělení, proměna, začlenění).

Na jeho výzkum navázal Victor Witter Turner (1920-1983) především zaměřením na liminální fázi přechodového rituálu, a který také jako žák Gluckmana rozpracoval jeho teorii konfliktů (Soukup, 1994).

Výzkum rituálů až do současnosti se tedy posunul od jeho řazení k pouhému nástroji náboženství, přes pokusy o jeho interpretaci v rámci celé společnosti a následné kategorizaci, až ke snaze o interpretaci a sledování jeho symboliky v rovině jednotlivých kultur až k současnému stavu prvotní důležitosti osobního významu.

Použitá literatura:

Bowie, Fiona. *Antropologie náboženství*. Portál 2008, Praha.

Budil, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Triton 2003, Praha.

Eriksen, Thomas Hylland. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Portál 2008, Praha.

Frazer, James George. *Zlatá ratolest*. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o. 2007, Pízeň.

Soukup, Václav. *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Nakladatelství Karolinum 1994, Praha.

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Rituál> [cit. 28.12.2012]